ССРИ ЭЛМЛӘР АКАДЕМИЯСЫ ★ АКАДЕМИЯ НАУК СССР
ACADEMY OF SCIENCES OF THE USSR

АЗӘРБАЙЧАН ФИЛИАЛЫНЫН ХӘБӘРЛӘРИ

ИЗВЕСТИЯ АЗЕРБАЙДЖАНСКОГО ФИЛИАЛА

BULLETIN OF THE AZERBAIJAN FILIATION

№ 8
АВГУСТ
1942

ЭААзФ НӘШРИЙЯТЫ—БАКИ ★ ИЗДАТЕЛЬСТВО АзФАН—БАКУ
PUBLISHING OFFICE OF THE AzFAS—BAKU

ССРИ ЭЛМЛӘР АКАДЕМИЯСЫ АЗӘРБАЙЧАН ФИЛИАЛЫНЫН ХӘБӘРЛӘРИ
ИЗВЕСТИЯ АЗЕРБАЙДЖАНСКОГО ФИЛИАЛА АКАДЕМИИ НАУК СССР
BULLETIN OF THE AZERBAIJAN FILIATION OF THE ACADEMY OF SCIENCES OF THE USSR
№ 8, 1942

Һ. АРАСЛЫ

Низамидә халг сөзләри, халг ифадә вә зәрб-мәсәлләри

Низами, әсәрләрини фарс дилиндә язмасына бахмаяраг һәмишә бир азәрбайчанлы кими дүшүнмүш, өз образлы ифадәләрини һәмишә халгдан, чанлы халг дилиндән алмышдыр. Тәсадүфи дейилдир ки, фарслар Низами вә Хагани шеирләриндән данышанда „буйи-түрк миайәд"[1] дейирләр. Бу, һәгигәтән беләдир. Халг ифадәләри Низами ярадычылығынын әсас руһуну, ганыны тәшкил этмишдир. Азәрбайчанын зәнкин тәбиәти, мәдәни наилиййәтләри вә мүхтәлиф рәнкли мәишәти бу әсәрләрдә экс олундуғу кими, дили дә бачарыгла ишләнилмишдир. Сонраки катибләрин кәлмәләри тәһриф эдиб Азәрбайчан вә Гафгаз халглары сөзләринин чохуну фарслашдырмаға чалышмагларына бахмаяраг, биз Низаминин дилиндә бир чох Азәрбайчан кәлмәләри олдуғуну көрүрүк.

Низамидә ялныз Азәрбайчан халгына мәхсус ифадә хүсусиййәтләри вардыр ки, бу хүсусиййәтләр, сонраки шәрһчиләрин чоху үчүн айдын олмамышдыр; чүнки, бу хүсусиййәтләри дүзкүн анламаг үчүн Азәрбайчан халг дилинин инчәликләрини билмәк лазымдыр.

Низами өз шеирләриндә бир чох Азәрбайчан кәлмәләри ишләтмишдир ки, бу кәлмәләрин бир һиссәси бу күн чанлы дилдән чыхмыш, ялныз халг поэзиясында сахланмышдыр. Низами дилиндә олан Азәрбайчан кәлмәләринин мүһүмм һиссәсини биз „Дәдә Горгуд" дастанларында көрүрүк ки, бу да чох тәбии бир һадисәдир. Низами поэмаларында „Дәдә Горгуд" дастанлары илә әлагәдар бир чох мотивләрин олмасы шаирин бу дастанлары севә-севә динләдийини көстәрир.

Низами языр:

> Бә новки-тири һәр *хатун* сувари,
> Фүру дадә зи аһу мәрғзари[2].

Бурада букүн *ханым* дейә ишләтдийимиз *хатун* кәлмәси ялныз Азәрбайчана мәхсус олан бир сөздүр. Биз бу кәлмәйә „Дәдә Горгуд" дастанларында чох раст кәлирик: Бурла хатун, Селчан хатун вә с.

Енә Низами языр:

> Нәвасаз хинакәрани-шәкәрф
> Бә гануни-*овзан* бәравурдә һәрф[3].

Низаминин ишләтдийи *озан* кәлмәси мүасир дилимиздә *ашыг* сөзү илә әвәз олунмушдур. Бу кәлмәйә Азәрбайчан әдәбиййатында енә „Дәдә Горгуд" дастанларында раст кәлирик. Бу кәлмә *ашыг* мә'насында олараг мүасир фолклорумузда вә бә'зи диалектләрдә ишләнир.

---

[1] Түрк гогусу кәлир.
[2] Һәр атлы гадынын охунун үчү чәмәни аһу илә долдурмушду.
[3] Чалғычы һейран эдичи нәғмәләри озан саяғы охуюрлар.

„Дәдә Горгуд"-да охуюруг:

Бейрәк оғуза кәлди. Бахды көрдү бир *озан* кедир.

Айдыр:

— Мрә, *озан*, нә ерә кедирсән?

Озан айдыр:

— Бәй икид, дүйүнә кедирәм[1].

Халг маһныларында исә дейилир:

Гызым-гызым гызана,
Гызымы веррәм *озана*;
Озан ахча газана,
Гызым кейә бәзәнә.

Низами языр:

Бефәрмуд шәһ та дилирани-рум,
Нүмайәнд *чалиш* дәран мәрзү бум[2].

Бурадаки *чалиш* кәлмәси азәрбайчанчадыр вә һәрби терминдир. *Чалмаг-вурмаг, гылынч илә һүчум етмәк* демәкдир.

Бу терминә „Дәдә Горгуд" дастанларында чох раст кәлирик. Һәр дастанын сонунда Дәдә Горгуд алгыш заманы белә дейир: „... чапаркән ағ-боз атын бүдрәмәсин, *чалишанда* гара полад үз гылынчын күтләшмәсин, аллаһ верән умудун үзүлмәсин[3]".

Низами бу кәлмәни фарсча чәм һалында да ишләдир:

Зи күрзи-кирансәнки-*чалишкәран*,
Шодә маһийү кавра сәр киран[4].

Низами языр:

Хани-ханан рәванә кәшт зи Чин,
Та шәвәд ханәкири-шаһи-зәмин[5].

Бурадаки *хани-ханан* кәлмәси *ханлар ханы* ифадәсинин тәрчүмәсидир. Биз бу ифадәйә дә „Дәдә Горгуд" дастанларында раст кәлирик.

Низами Азәрбайчан кәлмәси олан *хан* кәлмәсини чох ишләдир. О, эйни заманда бу кәлмәни фарсча мә'насында да ишләдир. Фарс дилиндә хан—эв демәкдир, Азәрбайчан дилиндә исә *хан—башчы, феодал* мә'насындадыр.

Хүсусән *хани-ханан* ифадәси чох мараглыдыр. Белә бир тәркиб фарс дилинә ябанчыдыр. Фарслар эйни мә'наны, шаһ термининдә *шаһән-шаһ* дейә ифадә эдирләр.

Низами языр:

Һәзару чеһил *сәнчәги*-пәһләви,
Рәван дәр пейи-рә'йәти-хосрәви[6].

Бурада ишләнилән *санчаг* кәлмәси азәрбайчанча байраг демәкдир. Биз бу кәлмәйә һәлә „Дәдә Горгуд" дастанларында раст кәлирик:

„Байындыр хан ийирми дөрд бәһадыр *санчаг* бейнини икитлә йолдашлыға белә гошду[7].

---

[1] „Дәдә Горгуд", сәһ. 58.
[2] Шаһ әмр верди ки, Рум икидләри о өлкәдә мүһарибәйә киришсинләр.
[3] „Дәдә Горгуд", сәһ. 84.
[4] Мүһарибәнин ағыр дашлы күрзләриндән балыгын вә өкүзүн башы ағырлашды.
[5] Ханлар ханы Чинә йола дүшдү ки, ер үзү шаһынын эвини тутсун.
[6] Гырх мин пәһләви байрағы шаһын байрағы архасынча кедирди.
[7] „Дәдә Горгуд", сәһ. 43.

Низами башга бир ердә языр:

Зи мовчи-хун ки, бәр мизәд бә Әйюг
Пур әз хун кәштә тасәкһайи-*мунчуг*[1].

Бурада верилән *мунчуг* кәлмәси Азәрбайчан дилиндәдир ки, фарс дилиндә мүгабили *мөһрәдир*.

Низами языр:

Дәр ан пуйә тә'чил мисахтәнд,
Рәһи-*биглавуз* һәми тафтәнд[2].

Бурадаки *главуз* кәлмәси азәрбайчанчадыр. Фарслар *пишров* дейирләр. Биз бу кәлмәйә дә илк дәфә „Дәдә Горгуд" дастанларында раст кәлирик:

Уча дағлары дүшмән тутса,
Гара пусарыг дәли гопса,
Гейри әрән *глағозсуз* йол янылса,
Глағозсуз йол башаран Газан әридим[3].

Низами языр:

Күлүнки мизәнәд чүн шири-чәнки,
Күлүнки нә ки у башәд күләнки.[4]

Бурада ишләдилән *күлүнк* кәлмәси Азәрбайчан сөзүдүр. Фарс дилиндә *тишә* ишләнилир.

Биз бу кәлмәни дә „Дәдә Горгуд" дастанларында көрүрүк:

Гаршы ятан гара дағда
Бир оғул учурдунса, декил мәнә,
Күлүнк илә йыхдырайын[5].

Низами чох ердә Азәрбайчан дилиндә мүшарикәт шәкилчиси олан *таш* шәкилчисини ишләдир:

Нәфәс ку *хачәташи*-зиндәканист,
Зима пәрвәрдәйи, бади-хәзанист[6].

Бурада олан *хачәташ* кәлмәсиндәки *таш*: гардаш, йолдаш, әмәкдаш, сирдаш кәлмәләриндә *даш* шәклини алмыш сөздүзәлдән шәкилчидир.

Низами бир бейтиндә языр:

Бәси ранд бәр шурейи-*сәнклах*
Кәһи мәнзиләш тәнкү каһи фәрах[7].

Сәнклах кәлмәси сон дәрәчә мараглыдыр. Бурада фарс сөзү Азәрбайчан шәкилчиси илә бирләшир. Мә'насы *дашлыг* демәкдир. Мә'лум шейдир ки, азәрбайчанчада лаг; лыг; лук, лик, луг шәкилчиләри мәкан көстәрирләр: яйлаг, гышлаг, дашлыг вә с.

Низами бу шәкилчини башга ердә *див* кәлмәсинин сонуна кәтириб „дивләр олан ер" мә'насында ишләдир:

Ан биябан ки, кәрди-ин тәрәфәст,
Дивлахи, мәһулү биәләфәст[8].

---

[1] Уллуза гәдәр галхан гандалғасындан мунчуг таслары долмушду.
[2] О йолу тә'чили вә глагузсуз кедирдиләр.
[3] „Дәдә Горгуд", сәһ. 76.
[4] Мүһариб шир кими күлүнк вурурду, күлүнк дейило күләнк олсун.
[5] Китаби-Дәдә-Горгуд сәһ. 76.
[6] Нәфәс ки, дириликлә биркә гуллуг эдәндир,
Биздә хәзан елини бәсләмәкдәдир.
[7] Дүзлүкдә вә дашлыгда чох говурду.
Мәнзили каһ дар, каһ кениш олурду.
[8] Бу тәрәфләрдә олан биябән горхунч дивләр ериндир вә әләфсиздир.

Низами *чи* шәкилчисини дә ишләдир; о, бир ердә беләязыр:

Бирун әз *миянчиву* әз тәрчүмә
Беданист ек-ек зәбани-һәмә[1].

Биринчи мисрада ишләнилән *миянчи* кәлмәси бу күн дә өз формасыны сахламышдыр; биз бу кәлмәйә башга ерләрдә дә раст кәлирик:

Кофт дәрин рәһ ки, *миянчи* гәзаст,
Пайи-сәкира сәри-шири бәһаст[2].

* * *

Итаби кәр бәвәд мара әзин пәс,
Миянчи дәр миянә муйи-то бәс[3].

Низами язып:

Шәб чү арайиши-дикәркун сахт,
Коһл әндухт, *гирмизи* әндахт[4].

Бурада ишләнән *гирмизи* кәлмәсинин Азәрбайчанча олмасы шүбһәсиздир.

Низами бу кәлмәни башга ердә дә ишләдир:

Әтләс ки гәбаи-лә'ли-шаһист,
Ба гирмизийи-рүхи-то каһист[5].

Низами *кәрдәк* кәлмәсин дә ишләдир:

Дәрин *кәрдәк* нишәстә хосрови-Чин,
Вәан дикәр фитадә шури-Ширин[6].

Бу кәлмәни дә биз „Дәдә Горгуд“ дастанларында көрүрүк. Әсир дүшмүш Уруз анасына беләсифариш көндәрир:

Яд гызы һалалыма дәстур верснн,
Мәнә тутан *кәрдәйә* ираг кирсин,
Анам мәним үчүн көй кейиб гара сарынсын,
Галын оғуз элиндә ясым тутсун[7].

Низами язып:

Та кәрәмәш дәр *тутуги*-нур буд,
Хар зи күл, ней зи шәкәр дур буд[8].

Бурада ишләнилән *тутуг* кәлмәси азәрбайчанчадыр. *Тутмаг* кәлмәсиндән олан бу сөз *пәрдә* демәкдир.

Низамы язып:

Бе-сәрайи-зәрби-һиммәт бе-гәразейи че лафәм,
Чи зийәд бе-пайи-пилан *алачуги*-түркмани[9].

Бурада ишләнилән *алачуг* кәлмәси даһа мараглыдыр. Шаирин *алачыг* кәлмәсини *алачуги-түркмани* демәси дә диггәтә лайигдир.

---

[1] Миянчы вә тәрчүмәсиз бир-бир һамынын дилини билди.
[2] Деди ки: бу йолда ки миянчы гәзадыр, ит аяғы шир башы гиймәтиндәдир.
[3] Бундан сонра биз күсүлү олсаг, сәнин зүлфүн арада миянчы олса, бәсдир.
[4] Кечә башга чүр бәзәк вердикдә сүрмәни топлайыб гырмызыны атды.
[5] Шаһлар гәбасынын лә'ли олан атлас, сәнин гырмызы янағынын янында самандыр.
[6] Бу кәрдәкдә Чин шаһы отурмуш, о бирисиндә исә Ширинә һәвәс кәлмишди.
[7] „Дәдә Горгуд“, сәһ. 80.
[8] Онун кәрәми нур пәрдәси олду,
Тикан күлдән, шәкәр нейдән узаглашды.
[9] Һиммәт эвиндә гәлб пулла,
филләр аяғы алтында түркмән алачығы нечә даянар.

Бу факт „Дәдә Горгуд" дастанлары илә бирләшир вә о заман көчәри түркман гәбиләләринин Азәрбайҹанда варлығыны көстәрир.

Низами *йайлаг* кәлмәсини дә ишләдир. Дағлыг һиссәдә яшаянлары *яйлагиян* адландырыр.

Вирун шод зи *яйлагиян* сәркәши,
Сүвари шитабәндә чүн атәши[1].

Низами языр:

Ари, анра ки, дәр шикәм дәһүләст,
Бәрки-*тутмач* бей зи бәрки-күләст[2].

Бурада ишләнилән *тутмач* Азәрбайҹан дилиндәдир ки, бу күн дә бу адла мәшһурдур.

Низами башга бир ердә исә языр:

Дәр кәмани-сәпид туз нәһад,
Бәр сияһ әждәһа кәмин бекшад[3].

Биринчи мисра „Дәдә Горгуд"-даки „ағ тозлу яй" ифадәсини хатырладыр:

„Оғлан—оғлан, ай оғлан,
Алтында киши айгыры арыг оғлан,
Гара полад үз гылычы көдәк оғлан,
Әлиндәки сүкүсү сыныг оғлан,
Ағ тозлу яйы кедә оғлан"[4]

Низами *көз дәймәк* вә *көзә кәлмәк* ифадәләрини дә ишләдир:

Дәр *чешмрәсидәки* ки, һәстәм
Шод чүн то рәсидейи зи дәстәм.
Шод *чешмзәдә* баһари-бағәм,
Зәд бад тәпанчә бәр чирағәм[5].

Бу бейтләрдә верилмиш *чешмрәсидә, чәшмзәдә* ифадәләри *көзә кәлмәк* вә *көз дәймәк* ифадәләринин эйнән тәрҹүмәсидир. Бу мә'на фарсларда да вардыр. Лакин фарслар буну *чешм-зәхм* вә *зәхми-чешм* формасында ишләдирләр.

Низами бир ердә языр:

Дам нәйи данәфәшани мәкон,
Ба чү мәни *морғзәбани* мәкон[6].

Икинчи мисрада ишләнмиш *гушдили* ифадәси фарс шәрһчиләринә анлашылмаз галдығындан, онлар бу ифадәни мә'наны нәзәрә алараг *бош данышмаг, бош сөздүр* дейә изаһ этмишләр.

„Мәнимлә гуш дили данышма", „гарға дили данышма" дейән һәр бир азәрбайҹанлы, мүхатәбинә „мәсәләдән даныш, мәни ора-бура чәкмә" демәк истәйир.

---

[1] Дағлардан бир сәркәш атлы чыхыб од кими тәләсирди.
[2] Бәли, о адам ки нағара гарындыр,
Она тутмач ярпағы күл ярпағындан әзиздир.
[3] Ағ камана ағач габығы сәриди,
Гара әждаһаны нишан алды.
[4] „Дәдә Горгуд", сәһ. 130.
[5] Көзә кәлдийим үчүндүр ки,
Нәйим вардырса әлимдән кетди.
Баһар бағыма көз дәйди,
Ел мәним чирағыма силлә вурду.
[6] Тор дейилсән, данә сәпмә, мәнимлә гушдили данышма.

Низамидә минләрчә халг ифадәләри тапмаг мүмкүндүр. Биз онун халг мәишәтиндән алынмыш вә биринчи дәфә Низами тәрәфиндән әдәбийята кәтирилмиш эпитетләри һаггында сонра данышачайыг. Инди исә шаирин халг зәрб-мәсәлләриндән нечә истифадә этдийини, шаирин халг афоризмләрини бәдии әдәбийятда нечә чанландырдығыны нәзәрдән кечирәк.

Халг, өз әли илә өзүнә пислик этмәйи мүхтәлиф формаларда ифадә этдийи кими „Өз әлилә өз аяғына балта чалыр" формасында да ифадә эдир. Бу мәсәлдән истифадә эдән Низами белә языр:

Дили-мән дәр һәги-мән рә'йи-бәд зәд,
Бе дәсти-ход, тәбәр бәр пайи-ход зәд[1].

Халг мәсәлләриндә зүлмкарлар һәмишә гурд образында верилир. Халг һәмишә „Гурддан чобан олмаз" дейә өз истисмарчыларына гаршы мүнасибәтини ифадә этмишдир. О, эйни заманда „гурдла гузу бир ердә отлайыр" дейир.

Низами дә өз идеал гәһрәманы Ширинин шаһлыг күнләрини тәсвир этдийи заман бу мәсәлдән истифадә эдир. Халгын зүлмдән азад, әдаләт вә боллуг ичиндә яшамасыны арзулаян шаир, Ширинин һөкмдарлыг дөврүндән данышаркән языр:

Зи әдләш баз ба тийһу шодә хиш,
Вә екчә аб хордә корк ба миш[2].

Халг үмид олмаян ердән яхшылыг көрмәйи „Дошаб алмышам, бал чыхыб" дейә ифадә эдир. Низами исә үмидләри пуча чыхан Ширинин дилилә бу мәсәлдән истифадә эдәрәк белә языр:

Еки дүр чостү дәря дәр кәмин яфт,
Еки сиркә тәләб кәрд, әнкбин яфт[3].

Халг, һәр кәс өз мәсләһәтини билир,—демәк истәдикдә „Һәр кәсин түстүсү өз бачасындан дүз чыхыр"—дейир. Бу мәсәлдән истифадә эдән Низами исә белә дейир:

Мәкәр нәшниди әз чадуйи-човзән,
Ки, данәд дуди-һәр кәс раһи-ровзән[4].

Халг, ичәридән олан хәянәти ачмағын чәтин олдуғуну „Эв оғрусуну тутмаг олмаз" дейә ифадә эдир. Бу мәсәлдән истифадә эдән Низами дә белә языр:

Бе әфсун әз дили-ход рәст нәтван,
Ки, дозди-ханәра дәр бәст нәтван[5].

„Кәл әйри отураг дүз данышаг" мәсәлини Низами севкили гәһрәманынын дилилә чох ердә ишләдир. Шапур Хосровун әмрилә Ширини

---

[1] Үрәйим мәним һаггымда пис фикирдәдир.
Өз әлилә өз аяғына балта чалды.

[2] Әдаләтиндән гырғы көйәрчинлә үнс тутду.
Гурд гоюн илә бирликдә су ичди.

[3] Бири дүр ахтарды, дәря тапды.
Бири сиркә ахтарды, бал тапды.

[4] Мәйәр арпая бахан чадукәрдән эшитмәдинми ки, һәр кәсин түстүсү өз бачасынын йолуну тапар.

[5] Әфсунла көнүл әлиндән гуртармаг олмаз,
Эв оғрусуна гапы бағламаг олмаз.

Мәрйәмдән хәлвәт сарая дә'вәт эдәркән, Мәрйәм әсәбиләшир, дәрдләрини сайыр вә ери кәләндә:

Бия та кәч нишиним, раст куйим,
Че хариһа кәзу намәд бәруйим[1].

сөйләйир.

Халг яхшылыг көзләдийи ердә пислийә раст кәлирсә:

„Исинмәдим истисинә, кор олдум түстүсүнә"—дейә шикайәт эдир.

Низами дә Ширинин шикайәтләрини гәләмә аларкән бу мәсәлдән истифадә эдир:

Нәкәштәм з-атәшәт кәрм әй диләфруз.
Бедудәт кур микәрдәм шәбү руз[2].

Халг, тамаһкар инсанлары, бәдхасиййәтләри һәмишә итә охшадыр. Белә адамларын, үздән дәйишән кими көрүнсәләр дә, гәлбдән дәйишмәдикләрини „Ит итлийиндән әл чәкәр, сүмсүклүйүндән әл чәкмәз" ифадәси чох дүзкүн верир. Бу мәсәлдән истифадә эдән Низами дә эйни фикри ше'рә белә салыр:

Кәр сәки ход бәвәд мүрәггә'пуш,
Сәкдилира коча конәд фәрмуш[3].

Халг, алим, биликли вә гочаг адамларын өвладынын бачарыгсыз, чаһил, ишә ярамаз олдуғуну көрәндә „Оддан күл төрәр"[4] зәрб-мәсәлини яратмышдыр. Бу мәсәлдән истифадә эдән Низами ону нәслә тәтбиг эдир. О, Хосровла оғлу Шируйәнин мүнасибәтиндән данышаркән дейир:

Әзин нахош нәяйәд хисләти-хош,
Ки хакистәр бәвәд фәрзәнди атәш[5].

Халг, кизли иш көрәнләри „Саман алтындан су бурахыр"—дейә ифша эдир. Низами исә тәбиәти тәсвир эдәркән, бу ифадәдән белә истифадә эдир:

Мәчәррә бәр фәләк чүн каһ бәр раһ,
Фәләк дәр зири-у чүн аб дәр каһ[6].

Халг, һәр кәси өз тайы, бәрабәри илә әлә кәтирмәк мүмкүн олдуғуну „Гушу гуш илә тутарлар" дейир. Бу мәсәлдән истифадә эдән Низами ашағыдаки мисралары языр:

Мей ан беһтәр ки, ба күл чам кирәд,
Ки һәр морғи бе чофт арам кирәд[7].

Халг, һәмишә зидд гүввәләри „од илә памбыг" вә я „од илә су"

---

[1] Кәл әйри отураг, дүз данышаг.
Ондан мәнә нә зәһмәтләр кәлди.

[2] Сәнин одундан исинмәдим; түстүндән исә кечә-күндүз кор олдум.

[3] Әкәр ит суфи палтары кейсә, ит үрәклилийиндән нечә әл чәкәр?

[4] Бу аталар сөзү белә дә ишләнир:" оддан күл төрәр, күлдән һеч.

[5] Бу хоша кәлмәздән хош хасиййәт әмәлә кәлмәз. Одун баласы күл олар.

[6] Һачылар йолу фәләкдә йолдаки саман кимидир.
Фәләк онун алтында саман алтындаки су кимидир.

[7] Шәраб яхшы олар ки, чамда кул илә олсун.
Һәр гуш өз чүфтү илә арам тутар.

ифадәләрилә[1] көстәрир. Бундан истифадә эдән Низами исә, рәнкләрин охшамасыны нәзәрә алараг дейир:

Сәдәф бәр шахи-мәрчан мәһд бәстә,
Беекча абү атәш әһд бәстә[2].

Биз Низаминин әсәрләриндә охуюруг:

Корбә бәвәд кәз сәри-һәмпусти,
Бәччейи-ходра хорәд әз дусти[3].

Сон мисра „Пишик баласыны истәдийиндән ейәр"[4] зәрб-мәсәләнин бәдии ифадәсидир.

Низами язьр:

Мүнтәзири-дад бе-дади шәвәд,
Амәдейи-бад, бе-бади шәвәд[5].

Сон мисра „Ел илә кәлән, ел илә кедәр"[6] ифадәсинин эйнән тәрчүмәсидир.

Низами язьр:

Душмәни-дана ки, ғәми-чан бәвәд,
Беһтәр әз ан дуст ки, надан бәвәд[7].

Бу бейт бүтүнлүклә „Ағыллы дүшмән надан достдан яхшыдыр"[8] чүмләсиндән истифадә эдиләрәк язылмышдыр. Халг бу фикри „Ағыллы дүшмәндән горхма, дәли достдан горх"[9] мәсәлилә дә ифадә эдир.

Низамидә охуюруг:

Нә һәр тиғи бәвәд ба зәхм һәмпошт,
Нә ексан руйәд әз дәсти дәһ әнкошт[10].

Халг мәсәлләриндә исә икинчи мисра белә дейилир: „Беш бармағын беши дә бир дейил"[11].

Низами язьр:

Нәдарәд чавидан тале еки хуй,
Нәманәд аб даим дәр еки чуй[12].

Халг мәсәлләриндә дейилир: „Су һәмишә бир архла ахмаз.

Низами язьр:

То никү бәд нәбашәд низ фәрзәнд,
Бәвәд тәррә бе тохми-хиш манәнд[13].

---

1 „Аталар сөзү", сәһ 163.
2 Сәдәф мәрчан шахында ер тутду, су илә од бир ердә әһд бағлады.
3 Пишик бир дәрили олдуғу үчүн өз баласыны истәдийиндән ейәр.
4 „Аталар сөзү", сәһ. 176.
5 Әдаләтә мүнтәзир олан әдаләтә чатар.
Ел илә кәлән, елә кедәр.
6 „Аталар сөзү, сәһ. 132.
7 Ағыллы дүшмән чан горхусу олса да, надан достдан яхшыдыр.
8 „Аталар сөзү", сәһ. 17. „Ағылсыз достан ағыллы дүшмән яхшыдыр".
9 Енә орада.
10 Һәр гылынч яра вура билмәз, он бармаг бир бәрабәрдә битмәз.
11 „Аталар сөзү, сәһ. 40.
12 Тала һәмишә бир һалда галмаз.
Су һәмишә бир архда дурмаз.
13 Өзүн яхшы исән, оғлун пис олмаз, от өз тохумуна бәнзәр.

Икинчи мисра халг әдәбийятында даһа мүхтәсәр дейилир: „От көкү үстә битәр“[1].

Низами бу мәсәли башга ердә дә чәкир:

Нә һәр зән, зән бәвәд һәр задә фәрзәнд,
Бәвәд тәррә бе тохми-хиш манәнд[2].

Халг вахтындан әввәл, мәгамы кәлмәдән көрүлән ишин ерсизлийини:

„Вахтсыз банлаян хорузун башыны кәсәрләр“[3] дейә ифадә эдир. Бу мәсәлдән истифадә эдән Низами исә белә язып:

Нәбини морғ чүн бивәгт ханәд,
Бечайи-пәрфәшани, сәр фәшанәд[4].

Башга бир ердә енә һәмин мәсәлдән истифадә эдәрәк язып:

Вәзан әфсанәһайи-хам кофтән,
Сүхән чүн морғи-биһәнкам кофтән[5].

Халг, бош, мейвәсиз, барсыз инсанлары һәмишә сөйүд ағачына бәнзәдир: „Сөйүд ағачы бар вермәз“[6] мәсәли илә бу фикри бәдии сурәтдә ифадә эдир[7]. Халг инчиләриндән яхшы истифадә эдән Низами дә бу мәсәли белә ифадә эдир:

Күл арәд бид, лейкин бәр нәкирәд[8].

Халг, өзү үчүн әлләшиб, өз һайында олмағы, башгасынын гейдинә галмамағы:

„Һәр кәс өз килимини судан чыхарыр“ дейә ифадә эдир. Бу фикирдән истифадә эдән Низами белә язып:

Килими-хиштәнра һәркәс әз аб,
Тәванәд бәркәшид эй дуст, мәштаб[9].

Халгын „Дәйирман нөвбәт иләдир“ мәсәлиндән истифадә эдән Низами инсан өлүмүндән данышдығы заман бу ифадәдән белә истифадә эдир:

Дәрин асия данә бини бәси,
Бе-новбәт дәр ас әфкәнәд һәр кәси.[10]

Халг, бир ишин тәдричән мүмкүн олдуғуну „Нәрдибаны пилләпилләчыхарлар“ дейә ифадә эдир. Низами исә белә язып:

Нәмихаһи ки, зир үфти чү сайә,
Мәшов бәр нәрдбан чүз пайә-пайә[11].

Халг, горунан шейин бәлайә дүчар олачағыны, яхуд бәланын ерсизлийини ифадә эдәркән белә дейир:

„Гоюна гурд кәләндә вай бир гоюнлунун һалына“[12].

[1] „Аталар сөзү“, сәһ. 167.
[2] Һәр гадын—гадын вә һәр доғулан—оғул олмаз.
От өз тохуму үстә битәр.
[3] „Аталар сөзү“, сәһ. 221.
[4] Көрмүрсәнми хоруз вахтсыз банладыгда, ганад вуран ердә башыны итирәр.
[5] О хош әфсанәләри демәк, хорузун вахтсыз банламасы кимидир.
[6] „Аталар сөзү“,
[7] Халг ашыгларындан Хәстә Гасым бу фикри:
„Боз сөйүддә һейва олмаз, нар олмаз, дейә ифадә эдир.
[8] Сөйүд күл ачар, мейвә кәтирмәз.
[9] Һәр кәс өз килимини судан чыхарда биләр, эй дост, тәләсмә.
[10] Бу дәйирманда чох дән көрүрсән, һәр кәс дәнини дәйирмана нөвбәтлә төкәр.
[11] Көлкә кими аяға дүшмәк истәмир исән, нәрдибана пилләпилләчых.
[12] „Аталар сөзү“, сәһ. 187.

Низами бу ифадәни белә ишләдир:

Әкәр сәд кусфәнд айәд фәра пиш,
Бәрәд корк әз кәлә гурбани-дәрвиш[1].

Халг, һәр кәси өз шәхси ишинә көрә мүһакимә этмәк лазым олдуғуну „Гоюну гоюн аяғындан асарлар, кечини кечи"[2] дейә үмумиләшдирмишдир. Низами бу мәсәлдән истифадә эдәрәк белә языр:

Мәзән дәр кәс әз бәһри-кәс нишра,
Бе пайи-ход авиз һәр мишра[3].

Халг, башгасына пислик эдәнин өзүнүн пислийә раст кәләчәйини „Өзкәсинә гую газан өзү дүшәр"[4] дейә ифадә этмишдир.

Низами исә:

Мәкәр нәшниди әз фәрраши-ин раһ
Ки, һәр ку чәһ кәнәд үфтад дәр чаһ[5].

Низами ялныз халг ифадәләриндән истифадә эдәрәк:

Мән әз хуни-чикәр баридәни-хиш,
Нәпәрдазәм бесәр харидәни-хиш[6],—

дейир; шүбһәсиз ки, бу „башымы гашымаға мачалым йохдур" ифадәсинин тәрчүмәсидир.

О, гәһрәманынын гәзәбләнмәсини сөйләркән:

Чү Ширин ин сохәнһара нүюшид,
Чү сиркә түнд шод, чүн мей бечушид[7],—.

дейир ки, бурада „сиркә түнд олур" ифадәси халгдан кәлир. Халг һәмишә гәзәби сиркә түндлүйү илә ифадә эдир. Һәтта гәзәбин инсана зияны олмасыны ифадә эдир: „Сиркә нә гәдәр түнд олса, өз габыны чатладар"[8].

Низами, гәһрәманынын әдаләтини ифадә эдәркән:

Дәрин ексал ку фәрмандеһи кәрд,
Нә морғи, бәлкә мурира нәязүрд[9].

сөйләйир ки, „бәлкә мурира нәязүрд" ифадәси сырф халг ифадәси олараг шаир тәрәфиндән истифадә эдилмишдир.

Халг, галабалыг, издиһам тәсвир этдийи заман, чохлуғу көстәрмәк истәдикдә „Ийнә атсан, ерә дүшмәз"—дейир.

Бу ифадәдән истифадә эдән Низами белә языр:

Кәр үфтади сәри-ексузән әз миғ,
Нәбуди чайи-сузән чүз сәри-тиғ[10].

Халг, бир фәдакарлыға лагейдлийи, гәдр билмәзлийи ифадә эдәркән:

---

[1] Әкәр гаршыя йүз гоюн да кәлсә, гурд сүрүдән йохсулун гурбаныны апарар.
[2] „Аталар сөзү", сәһ. 187.
[3] Һеч кәсә һеч кәс үчүн әзиййәт вермә, һәр гоюну өз аяғындан ас.
[4] „Аталар сөзү", сәһ. 172.
[5] Мәйәр бу йолун фәррашындан эшитмәдинми ки, һәр кәс гую газса, өзү дүшәр.
[6] Мән чийәр ганымы яғдырмагдан башымы гашымаға мачалым йохдур.
[7] Элә ки Ширин бу сөзләри эшитди, сиркә кими түнд олуб мей кими чошду.
[8] „Аталар сөзу, сәһ. 294.
[9] Бу бир или ки о һөкмранлыг этди, нә инки гушу, гарышганы да инчитмәди.
[10] Әйәр булутдан бир ийнә башы дүшсә иди, гылынч башларындан ерә дүшмәзди.

„Он бармағымы шам эдиб габағына тутсам, гәдрими билмәзләр"—дейир. Бу ифадәдән истифадә эдән Низами исә белә языр:

Дәрин ек мошт хак эй хак дәр-мошт,
Кәр әфрузи чирағ әз һәр дәһ әнкошт[1].

Халг, бир кәси әзизләркән, она гаршы истәйини билдирәндә: „Башындан бир түк әксик олмасын"—дейир.

Низами бу ифадәдән истифадә эдәркән языр:

Мәхор ғәм та түвани бадә хор шад,
Мәбада кәз сәрәт муйи бәрәд бад[2].

Халг, башгасынын васитәсилә иш көрмәйи „Иланы өзкә әлилә тутур"[3] ифадәсилә сөйләйир.

Бу мәсәл „Иланы сейид Әһмәд әли илә тутур"[4] формасында ишләндийи кими, „Иланын башыны дүшмәнин әлилә әз" формасында да ишләнилир. Бу мәсәлләрдән истифадә эдән Низами исә белә языр:

„Чү әз дәсти-то найәд һич кари,
Бәдәсти-дикәран микир мари[5].

Халг, өзүнү бәйәнмәйи, өз эйбини көрмәмәйи „Һеч кәс өз айранына турш демәз"[6]—дейә ифадә эдир.

Бу мәсәлдән истифадә эдән, ону эйнән тәрҹүмә эдиб әсәрини гүвәтләндирән Низами исә белә языр:

Һәр кәси дәр бәһанә тизһошәст,
Кәс нәкуйәд ки, дуғи-мән түршәст[7].

Халг, инсанын өз дилиндән тутулачағыны: „Зирәк гуш димдийиндән тора дүшәр"—дейә ифадә эдир.

Бу мәсәлдән истифадә эдәрәк Низами языр:

Морғи-зирәк беҹүстҹуйи-тәам,
Бе до пайи футәд һәми дәр дам[8].

Низами халг мәсәли олан „Гарадан артыг рәнк олмаз" мәсәлиндән чох мараглы истифадә эдәрәк көстәрир ки, гара гырмызы да ола биләр, аг да ола биләр, О, көмүрүн яныб од олдугда гызармасыны бу шәкилдә ифадә эдир:

Сийәһра сорх чүн кәрд аз рәнки
Чү балайи-сияһи нист рәнки[9].

Сонра бу фикри, гара рәнкин чеврилмәсини инсан һәятындан алдығы мәсәл илә көстәрир:

Мәкәр кәз рузкар амухт нейрәнк,
Ки әз муйи-сияһи-ма бәрәд рәнк[10].

---

1 Бир овуҹ торпагда, эй бир овуҹ торпаг,
Он бармағыны чираг кими яндырсан да...
2 Гәм емә, баҹарырсан шадлыгла бадә ич,
Башындан бир түк дә әксик олмасын.
3 „Аталар сөзү", сәһ. 116.
4 Енә орада.
5 Әкәр әлиндән һеч бир иш кәлмирсә, иланы башгасынын әлилә тут.
6 „Аталар сөзү". сәһ. 105.
7 Һәр кәс бир бәһанә ахтарар, һеч кәс өз айранына турш демәз.
8 Зирәк гуш емәк ахтардыгда ики аяғындан тора дүшәр.
9 Нечин о мишк сөйүд, уд кими, гаралдыгдан сонра гырмызы үзлү олур. Гара нечә бу рәнкли олур ки, гарадан үстүн рәнк йохдур.
10 Заманәсиндән һийлә өйрәнмиш ки, о бизим гара түкләримизи аг эдир.

Көмүр, гара рәнкини гырмызыя чевирмәйи, инсанын гара түкләрини ағардан зәманәдән өйрәндийини сөйләйир.

Халг, „Гара рәнк чирк көтүрмәз“—дейир. Низами бу мәсәли беләифадә эдир:

Бесияһи бәсәр чаһан бинәд,
Чиркини бәр сияһ нәншинәд[1].

Низаминин халгдан алдығы ифадәләри, мәсәл вә аталар сөзләрини саймагла гуртармаг олмаз. Бунларын һамысыны охучунун нәзәринә чатдырмаг үчүн чилдләрлә әсәр язмаг лазым кәлир. Лакин бизим кәтирдийимиз мисаллар демәк истәдийимиз фикри субут этмәк үчүн кифайәт эдәр.

Бу мисаллар айдын сурәтдә көстәрир ки, даһи сәнәткар Низами Азәрбайчан халг әдәбийятыны чох дәриндән билиб ери кәлдикчә бу битмәз-түкәнмәз хәзинәдән мәһарәтлә истифадә этмишдир.

Доғрудур, Низами поэзиясында чанландырылан бу ифадәләрин бир һиссәси фарс шаирләри тәрәфиндән дә ишләдилмишдир; лакин бу һеч дә һәмин идиомалардан сырф Азәрбайчан халгына мәхсус оланларынын, фарс халгы ичәрисиндә олдуғуну субут этмир.

Бу, бөйүк сәнәткар Низами ярадычылығынын фарс әдәбийяты үзәриндәки тә'сири илә изаһ эдилә биләр. Биз Низамидән әввәл яшамыш фарс шаирләриндә бу зәрб-мәсәлләрә гәт'ийян раст кәлмирик. Сә'диләр, Чамиләр, Һафизләр, Һатифиләр вә башга йүзләрчә шаирләр Низаминин тә'сири алтында олмушлар вә бунларын васитәсилә дә бир чох Азәрбайчан сөзләри, зәрб-мәсәл вә идиомалары Яхын Шәргдә яйылмышдыр.

Гейд этмәк лазымдыр ки, Низамидән сонра йүзләрчә Яхын Шәрг шаирләри онун поэмалары темасында әсәрләр яратмышлар. Бу темаларда шаирләр Низаминин сюжет вә композициясы тә'сириндән гуртара билмәдикләри кими, онун образлы ифадәләри вә афоризмләринин дә тә'сириндән гуртара билмәмиш, һәтта бә'зән ону тәкрар этмишләр. Беләки, һәмин темаларда язмаян шаирләр белә Низами мисраларыны эйнән ишләтмишләр. Мисал үчүн мәшһур Азәрбайчан шаири Фүзули „Бәнкү бадә“ әсәриндә Бәнкин мәчлисиндәки сүфрәни белә тәсвир эдир:

Чүн кәдурәт кедиб сәфа кәлди,
Кәрм олуб мә'дә иштиһа кәлди...
„Һәрчи әндишә дәр куман аворд,
Мәтбәхи рәфтү дәр миян аворд“[2].

Бурадаки сон бейт Низаминин „Едди Көзәл“ поэмасындандыр. Фүзули „Лейли вә Мәчнун“ әсәринин мугәддәмәсиндә дә белә языр:

Биллаһ ки нә хош демиш Низами,
Бу бабдә хәтм эдиб кәлами:
„Әсбаби-сохән нәшату назәст,
Зин һәр до сохән бәһанә сазәст.
Мейдани-сохән фәрах байәд,
Та тәб' дәру һүнәр нүмайәд[3].

[1] Көз гарасы дүняны көрәр, гарая чирк әйләшмәз.
[2] Фүзули „Күллийяти-Фүзули“, сәһ. 91.
[3] Сөз васитәләри шадлыг вә наздыр,
бунлар сөз үчүн бәһанәдир.
Сөзмейданы кениш олмалыдыр ки,
тәб' һүнәрини көстәрә билсин.

Дәр кәрмийи-рикү сәхтийи-кућ,
Та чәнд сохән рәвәд бә әнбућ"[1].

Низаминин һәр заман устад дейә хатырлаян,

Бир иш ки, гылыр шикайәт устад,
Шакирдә олур рүчуи бидад[2].

сөйләйән Фүзули бә'зән дә онун мисраларыны тәрчүмә эдәрәк ишләтмишдир. Низами XII әсрдән башламыш XX әсрә гәдәр бүтүн Азәрбайчан шаирләринә тә'сир этдийи кими, онун темасында язан Хосров-Дәһләви, Чами, Һатифи, Нәваи, Мәктәби, Әмири, Наими, Һилали, Ариф Әрдәбили, Фазил, Әбди, Әһмәди, Шейхи, Һәмди, Чәлили вә саир шаирләр дә Сә'диләрә, Чәлаләддин Румиләрә, Һафизләрә дәрин тә'сир этмишдир.

Бу шаирләрин чохусу әсәрләрини Низами ады илә башлайыб, онун ады илә дә битирмишләр:

Биз Сә'динин ашағыдаки бейтләрини нәзәрдән кечирәк.

Сә'ди языр:

Сәк бәр-ан адәми шәрәф дарәд
Ки, дили-мәрдүман беязарәд[3].

Бу бейт Низаминин „Һәфт пейкәр" әсәриндә беләдир:

Сәк бәр-ан адәми шәрәф дарәд,
Ки, чү хәр дидә бәр әләф дарәд[4].

Сә'ди языр:

Хирәдмәндани-пишин баз кофтәнд,
Мәра ход кашки мадәр нәзади[5].

Бу бейтин икинчи мисраы Низаминин „Хосров вә Ширин" әсәриндәндир. Ширин Шапура ачыгландығы фәсилдә дейир:

Мәра ход кашки мадәр нәзади,
Вә кәр зади бехорди-сәк бедади[6].

Сә'дидә охуюруг:

Беншинәмү сәбр пиш кирәм,
Дүнбалейи-кари-хиш кирәм[7].

Низами исә белә демишдир;

Вәр-ан әзмәм ки, рәһ дәр пиш кирәм,
Рәвәм дүнбали-кари-хиш кирәм[8].

Хосров-Дәһләвидә охуюруг:

Нисари рихтәнд әз көвһәрү лә'л,
Суми-Шәбдиз кәрдәнд аһәнин нә'л[9].

---

[1] Гызғын гумлуг вә сәрт дағларда
нечә сөз әмәлә кәтирмәк олар.
[2] „Лейли вә Мәчнун, сәһ. 32.
[3] Ит инсанларын үрәйини инчидән адамдан шәрәфлидир.
[4] Ит, эшшәк кими көзү әләфдә олан адамдан шәрәфлидир.
[5] Габагчадан кәлән ағыллылар енә дейибләр: Каш мәни анам доғмая иди.
[6] Каш мәни анам доғмая иди,
Доғса да итин габағына ата иди.
[7] Отуруб сәбр эдәрәм, өз ишимин далынча кедәрәм.
[8] О фикирдәйәм ки йолу тутам, кедәм, өз ишимин далынча кедәм.
[9] Лә'л көвһәр шабаш эдиб
Шәбдизи дәмир наллы этдиләр.

Низамидә исә бу бейт беләдир:

Кәшид әз куш көвһәр кәм бәси лә'л,
Сүми-Шәбдиз кәрдәнд атәшин нә'л[1].

Юхарыда адларыны сайдығымыз вә йүзләрчә башга шаирләрдә Низамидән беләә бейтләр истәдийимиз гәдәр тапмаг мүмкүндүр ки, бу да иддиамызы сүбут үчүн айдын дәлилдир.

Г. Араслы

Народные слова, народные выражения и поговорки в произведениях Низами

РЕЗЮМЕ

Азербайджанские слова, народные идиомы и поговорки часто встречаются в произведениях Низами. Употребляемые в произведениях Низами азербайджанские слова можно встретить в древних памятниках азербайджанской литературы.

Во многих толкованиях произведений Низами неправильно разъясняются азербайджанские и кавказские народные слова и неясно толкуются идиомы, употребляемые в поэмах Низами.

Идиомы и поговорки, не встречаемые у поэтов до Низами, вошли в произведения Низами из азербайджанской народной литературы и разговорной речи.

Джами, Саади, Хафиз, Хосров Пехлеви и другие иранские и индийские поэты использовали афоризмы Низами.

Все это говорит о существовании глубокой связи между творчеством Низами и народным творчеством, а также о влиянии азербайджанских народных афоризмов на литературу Ближнего Востока через произведения Низами.

---

[1] Гулағындан чох лә'л вә көвһәр чәкиб
Шәбдизин дырнағыны од наллы этди.